

RADLOFF'UN *TARANÇI DİYALEKTİ* ADLI ESERİNDE KULLANDIĞI HARF SİSTEMİNİN ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE

Nijat SÖPİ*

Özet

Bu makalede W. Radloff'un 1886 yılında St. Peterburg'da yayımlanmış olduğu "Kuzeydeki Türk Kavimlerinin Dili/ I. Halk Edebiyatından Örnekler/ VI. Tarançi Diyalekti" adlı kitabında kullandığı harf sisteminin özellikleri; bu harf sistemi ile kaydedilen eserlerdeki dilin o zamandaki Uygur dilinin geçici döneme ait temel özelliklerini yansıttığı ve bu belgelerin günümüzdeki önemi konuları ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Tarançi diyalekti, kullanılan yazı, tarihî değeri.

On the Features of Alphabet System Used in the Work Taranchi Dialect Written by Radloff

Abstract

In this paper discussed about features of alphabet system, which used in the book Northern Turkish Languages/ I. Selections of Folk Literature/ VI. Dialect of Taranchi, was published in the St. Peterburg, in 1886, by W. Radloff. In addition, proposed the recorded works with this alphabet system to reflect the main features of the transitional period Uyghur language, and advanced importance of these documents at the present day.

* Doç. Dr., Şincan Uygur Özerk Bölgesi, İli Pedagoji Enstitüsü, ÇİN, 1755329791@qq.com

Key words: *Dialect of Taranchi, the alphabet syste,; historical value.*

Ünlü Rus âlimi W. Radloff'un "Kuzeydeki Türk Kavimlerinin Dili/ I. Halk Edebiyatından Örnekler/ 6. Tarançi Dialekti" ("Образцы народной литературы северных тюркских племен. Собраны В. В. Радловым, ч. VI. Наречие таранчей". "Proben der Volkslitteratur der nördlichen türkischen Stämme, gesammelt und übersetzt von Dr. W. Radloff. Theil VI. Der Dialect der Tarantschi", St-Pbg., 1886.") adlı eseri 1886 yılında Rusya'nın St. Peterburg şehrinde yayımlanmıştır. Eserde Şincan İli bölgesinde yaşayan Uygurların dili ile kaydedilen 52 tane atasözü; yedi parça dini nasihat; "İli"yi anlatan birkaç haber" adlı 20 adet tarihi belge; dört parça destan; halk ağız edebiyatından derlenen 10 hikâye; 12 çocuk hikâyesi; 15 parça beyiti de içeren çeşitli halk edebiyatı örnekleri ve tarihi belgeler yer alır.

Radloff'un bu çalışmasındaki eserler 19. yüzyılın 60. yıllarında kaleme alınmış olup, o devirdeki Uygur dilinin özelliklerinin araştırılması açısından çok önemlidir. Bu eserlerin çoğu ağız dilinden kaydedildiğinden dolayı, bazı seslerin düşmesi veya fazla oluşu, ses büzüşmeleri vb. gibi konuşma dilinde görülen fonetik özelliklere sıkça rastlanır. Gerçi bütün belgeler İli Uygurlarının dili ile kaydedilmiş olsa da, Radloff'a bu kitaptaki bazı eserlerin içeriğini açıklamada yardımcı olan Hemer Baki adlı kişi aslen Kaşgarlı olup, İli'ye sonradan gelenlerdendi, bu yüzden zaman zaman Kaşgar diyalektinin özellikleri de görülür. Adı geçen kitaptaki eserlerin kaydedildiğinden bu yana 150 yıl geçmiştir. O günden bugüne Uygur dilinin ses bilgisi, söz bilimi ve gramerinde bazı değişimler olduğu bilinmektedir. Radloff'un eseri bundan bir buçuk asır önceki İli diyalektinin araştırılması ve arada geçen sürede ortaya çıkan değişmelerin incelenmesinde önemli bir yere sahiptir. Aşağıda Radloff'un kitabında kullanılan yazıdan bahsedeceğim.

Radloff çalışmasında Rus alfabesi ile Latin alfabesindeki harflerden oluşan bir harf sistemini kullanmıştır. Ünlülerde temel ses dışında bazılarının birkaç değişik şekilleri de gösterilir. Çağdaş Uygurcadaki sekiz ünlünün her biri ayrı ayrı harflerle gösterilmiş, ayrıca seslerdeki uzun ve kısa okunuş biçimleri de ayırt edilmiştir, örneğin, ünlülerin üzerine bir düz çizgi koyarak uzun okunacağı, bir yay koyarak da kısa okunacağı ifade edilmiştir. Ünsüzlerde ise bir harf bir sesi ifade etme yöntemine uygulanmıştır.

Aşağıdaki tabloda kullanılan harfler gösterilmiştir.

1. Ünlüler:

No	Uygur dilindeki sesler	Radloff'un kullandığı harfler	No	Uygur dilindeki sesler	Radloff'un kullandığı harfler
----	------------------------	-------------------------------	----	------------------------	-------------------------------

1	a	a, ā	5	o	o, ō
2	e	ä, ā	6	ö	ö
3	é	e	7	u	y, ŷ ŷ
4	i	i, ī, ĩ	8	ü	ŷ ŷ ŷ

Yukarıda verilen tablonun dışında, bazı söz hecelerinde “ai (ay), äi (ey), ei (éy), oi(oy), öi (öy), yi (uy)” şeklinde iki tane ünlü ses harfi ardı ardına kullanılmış olup, buradaki “i” harfi ünlüyü değil, bir ünsüz ses olan [y] yi gösterir. Örneğin, ai (s. 11; ay), bai (s. 153¹; ÇUy. bay) “zengin”, haivan (s. 1) “hayvan”, kainak (s. 2; ÇUy. kaynak) “sıcak, kaynar”, худāi ta’ala (s. 5; ÇUy. hūday ta’ala) “Allahuteala”, дәйду (s. 11; ÇUy. deydu) “diyor”, билүkäi (s. 25; ÇUy. Bilükey) “Moğolca yer adı”, боитак (s. 2; ÇUy. boytak) “bekar”, koimac (s. 3; ÇUy. koymas) “koymaz”, тоиҗича (s. 2; ÇUy. toyğiče) “doyuncaya kadar”, körmöi (s. 3; ÇUy. körmöy) “görmeden”, буҗдай (s. 3) “buğday” vb.

Nadiren, bazı sözlerde kısa [i] sesi kesme işareti (’) ile gösterilmiş, örneğin: p’çak (s. 2) (piçak “bıçak”) vb.

2. Ünsüzler:

№	Uygur dilindeki sesler	Radloff’un kullandığı harfler	№	Uygur dilindeki sesler	Radloff’un kullandığı harfler
1	b	б	13	n	н
2	c	ц\j	14	p	п
3	ç	ч	15	ķ	к
4	d	д	16	r	р
5	f	f	17	s	с
6	g	г	18	ş	ш
7	ğ	ђ	19	t	т
8	h	h	20	ng	н
9	j	ж	21	v	в
10	k	к	22	ķ	х
11	l	l	23	y	ј
12	m	м	24	z	з

Ünsüzlerde, zikrettiğimiz gibi, bir ses yalnız bir harf ile gösterilme, bir harf yalnız bir sesi ifade etme kuralı esas alındıysa da, bazı kural dışı durumlar da

1 s. 153 = sayfa 153.

söz konusudur, örneğin: *sayda* (s. 9; ÇUy. soda) “ticaret” gibi sözlerde [v] sesi için “y” harfi kullanılmıştır.

Radloff'un kitabında *x* harfi [h] sesi için kullanılmamanın dışında, İli diyaletindeki “şükri, mektep, hökme, hikmet, ikram, aşkari, yükle-, möktür-, mükçey-” gibi bazı sözcüklerde, [k] sesinin yumuşaması sonucu ortaya çıkan, kunuşma dilinde telefeffuz edilen ancak yazı dilinde gösterilmeyen bir aradamaksıl ve sürtünmeli ses de bu kitapta “x” harfi ile ifade edilmiştir. Örneğin: “шүхри, мәхри, мәхтәп, һөхмә, һихмәт, ихрам, ашхари, үүхлә-, мөхтүг-, мүхчәй”.

Bir diğer husus da, bu kitapta birbirine benzeyen *j* ve *j*; *κ*, *k* ve *н*; *ң* ve *ᵚ* harfleri bazen yanlışlıkla birbirinin yerine kullanılmış. Dolayısıyla kitabı kullanırken bu tür yanlışlıklar dikkate alınmalıdır, örneğin: *gaday* “yoksul” sözü *ᵚaday* şeklinde yazılmış. *j* ve *j* harfleri karışık kullanıldığı için bazı sözlerde [c]’li veya [y]’li okuyuş konusunda tereddütler oluşabilir, örneğin, *Ci cangcün* şeklinde mi yoksa *Yi cangcün* şeklinde mi okumak lazım, bunu ayırt etmek çok zor.

Bu eserlerde kullanılan noktalama işaretleri günümüzdeki diller ile hemen hemen aynıdır, örneğin: virgül (,), nokta (.), soru işareti (?), ünlem (!), iki nokta (:), noktalı virgül (;), tırnak (« »), sızıqçe (-), ayraç/parantez (()), kesme işareti (’), yarı parantez (()) vb. Aşağıda açıklanması gereken bazı işaretler üzerinde duracağım.

1) kesme işareti (’): hece ayırmak için kullanılmıştır. Örneğin, *soq’almédi* (s. 29) “çarpamadı, vuramadı”, *xudai ta’ala* “Allahuteala”(s. 6), *te’eliq* (s. 6; ÇUy. te’elluk) “ait”, *q’yr’e* (s. 7; ÇUy. kır’e) “kehanet”, *mesle’et* (s. 10; ÇUy. meslehet) “tavsiye”, *ta’am* (s. 5) “yemek” vb.

2) çizgi (-): birleşik sözlerden oluşan kişi isimleri, yer adları ve unvan adlarındaki söz ögeleri çizgi ile birbirinden ayrılmıştır. Örneğin, *Day-vang* (s. 10), *Ax-su* (s. 11), *Xam-amball*(s. 15), *Şeng-pung* (s. 12), *Şing-bo* (s. 15), *Ming-begi* (s. 27), *Ellik-béşi* (s. 27), *Şung-ya* (s. 26), *gav-tang-la* (s. 38) vb. Bunun dışında satır sonuna denk gelen sözcüklerde, heceler çizgi ile ayrılarak bir sonraki satır başına alınmıştır.

3) ayraç (()): açıklanması gereken bazı söz veya ibareler satır içindeyken ayraç içinde tanımlanmıştır. Örneğin: *yingza* (kigiz puli) (s. 15); *gav-tang-la kilidu* (gav-tang-la degen kişini çépip öltürgenini aytidu) (s. 38) vb.

4) yarı parantez: eserde alt maddeler yarı parantez ile sıralanmıştır. Örneğin: 4) *Xalizat* hekim (s. 19). 5) *Toqustaréning* östengi (s. 23). vb.

5) her paragrafın ilk satırı altındaki satıra göre daha içeriden başlanmış. Yeni satırların başındaki harf, kişi isimleri ve yer adlarındaki baş harfler büyük harfle yazılmıştır.

Tarançi Diyalekti adlı bu kitaptaki parçaların dilinden anlaşılıyor ki, [j] fonemi yalnız *bajgir* (s. 27; Farsça.) “vergi tahsildarı”, *çijğan* (s. 169; ÇUy. ciğan) “yalancı iğde” gibi iki sözcükte geçer. [f] fonemi sadece *afin* (s. 33; Arapça. *afyun*, ÇUy. *epyun*) “afyon” sözcüğü ve *dangzifang* (s. 28) “arşiv odası”, *dangfa* (s. 55) “rehin odası”, *Şen-fung* (s. 12) “Çin hanedanının adı”, *cu-fang* (s. 55) “meyhane”, *mo-ya far-di si-çin-na* (s. 204) “çaresi yok iş” gibi bir takım Çince den giren geçici kullanımlı ibarelerde görülür. Demek ki bu iki fonem Uygur dilinde mevcut olmayıp, genellikle yabancı dillerden giren bazı sözcüklerde kullanılmıştır.

Bu eserde kullanılan yazının o devirdeki Uygur dilinin incelenmesindeki önemini şöyle anlatmak mümkün:

19. yüzyılda Uygur diliyle yazılan ve günümüze ulaşan eserlerin çoğu Arap alfabeli Çağatay yazısı ile kaleme alınmış olup, bu yazıda Uygurcadaki sekiz ünlüyü ayrı ayrı gösteren harfler olmadığı için, düz ünlülerden [a], [e], [é], [i]’leri ve yuvarlak ünlülerden [o], [u], [ö], [ü]’leri bir birinden ayırt etmek zordu. Ünsüzlere gelince [b] ve [p], [c] ve [ç] seslerini gösteren harfler zaman zaman karışık kullanıldığı için doğru okunuş şekline karar vermek güçtü. Yukarıda gösterdiğimiz gibi, Radloff’un *Tarançi Diyalekti* adlı kitabında Rus ve Latin harflerinin birleşmesinden oluşan daha ayrıntılı bir yaz sistemi kullanıldığı için, Uygurcadaki sekiz ünlüyü ayrı ayrı göstermenin dışında uzun ve kısa sesleri de gösterebilmiştir. Böylelikle o devirdeki Uygur dilinin teleffuz durumunu fonemlerin açısından daha net bir şekilde ifade etmiştir.

Bütün bu özellikleri ile, Radloff’un çalışması bizim o devir Uygurcasının ses bilgisi özelliklerini doğru biçimde inceleyebilmemiz için önemli kaynak sayılabilir. Ayrıca Uygurcadaki [a], [e] seslerinin [é], [i] sesleriyle nöbetleşme durumu o devirde henüz yeni ortaya çıkmış olup, günümüz Uygurcasında ise resmen kabul edilmiş ve edebi dilin kuralları arasında yer alan başlıca özelliklerden sayılmıştır. Bu ses değişiminin o devirdeki durumunun nasıl olduğunu anlamak; onu günümüz Uygurcasındaki değişim düzeyi ile karşılaştırarak incelemek yoluyla bu tür fonetik değişimlerin ortaya çıkma ve güçlenme sürecini doğru biçimde kavrayabilmemize; bu tür değişimlere bundan sonra nasıl bakacağımıza ve doğru tedbirleri almamıza yardımcı olacaktır.

Rusalimi Pantusof’un *İli Tarançi Dili Araştırması Belgeleri* (H.Н.Пантусов: Материалы к изучению наречия таранчей илийского округа, 1897-1907, Казан) adlı kitabının 5., 6., 7., 8., 9. kısımlarında kullanılan yazıda Radloff’un *Tarançi Diyalekti* adlı eserindeki yazı ile benzetilmektedir. Fakat Pantusof’un

çalışmasındaki parçalar hacim bakımından yetersiz olup, o devirdeki dilin genel durumunu incelememize temel kaynak olamamaktadır. Dolayısıyla o çalışmadaki parçaların dilini *Tarançi Diyalekti*'ndeki parçaların dili ile birleştirerek incelemek daha doğru olacaktır.

Kısacası, Radloff'un *Tarançi Diyalekti* adlı bu çalışmasında kullanılan yazı Rus ve Latin harflerinin birleştirilmesinden oluşan harf sisteminden ibaret olup, bu yazı ile kaydedilen eserler yakın zaman Uygur dili döneminden Çağdaş Uygurca dönemine geçişin gerçekleşmekte olduğu geçici dönem Uygur dilinin başlıca fonetik özelliklerini bize en doğru şekilde gösterebilen hacimli eserlerdendir. Bu yüzden, Radloff'un bu kitabı, yani bu kitapta kullanılan yazı bizim Uygur dilinin son bir buçuk asırdaki tarihi ses değişimlerini araştırmamız için çok önemli bir yere sahiptir.

Kaynakça

- Arslan ABDULLA, Yari EBEYDULLA, Abdurehim RAHMAN: *Hazirqi Zaman Uygur Tili*, Şincan xelq neşriyati, Ürümçi, 2010-yil.
- W. Radloff: *Kuzeydeki Türk Kavimlerinin Dili/ I. Halk Edebiyatından Örnekler/ VI. Tarançi Diyalekti (Образцы народной литературы северных тюркских племен. Собраны В. В. Радловым, ч. VI. Наречие таранчей. Proben der Volksliteratur der nördlichen türkischen Stämme, gesammelt und übersetzt von Dr. W. Radloff. Theil VI. Der Dialect der Tarantschi, St-Pbg., 1886.)*
- N. N. Pantousof: *İli Tarançi Dili Araştırması Belgeleri* (Н.Н.Пантусов: Материалы к изучению наречия таранчей илийского округа, 1897-1907, Казан), 5-, 6-, 8-, 9- kitarçıkları, Kazan, 1900-, 1901-, 1907-, 1907- yılları neşri.